

ДІАЛЕКТНЕ СЛОВО В ПОЕЗІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У статті проаналізовано діалектні слова середньонадніпрянських говірок, які вжито в поетичних текстах Тараса Шевченка. Визначено семантику виявлених діалектизмів, проілюстровано їх використання. Обґрунтовано думку про те, що значна частина лексики художньої мови поета, яка теж діалектна у своїй основі, завдяки його творчості стала надбанням сучасної української літературної мови.

Ключові слова: діалектне слово, Шевченко, художня мова, говірки Звенигородщини, середньонадніпрянський говір, літературна мова.

В статье проанализированы диалектные слова средненадднепровских говоров, употребленных в поэтических текстах Тараса Шевченко. Установлена семантика диалектизмов, проиллюстрировано их использование. Обоснована мысль о том, что значительная часть лексики художественной речи поэта, диалектной в своей основе, благодаря его творчеству стала достоянием современного украинского литературного языка.

Ключевые слова: диалектное слово, Шевченко, художественная речь, говоры Звенигородщины, средненадднепровский говор, литературный язык.

The article analyses dialectal words of middle-dnieper dialects, used in Taras Shevchenko's poetic texts. Semantics of discovered dialecticisms has been defined and their usage has been illustrated. The thought that the main part of the vocabulary of the poet's belletristic language, which is also dialectal, due to his works has become the achievement of Ukrainian literary language has been substantiated.

Keywords: dialectal word, Shevchenko, belletristic language, Zvenygorodshchyna dialects, middle-dnieper dialect, literary language.

Про лексичні діалектизми в мові Тараса Шевченка є зазвичай побіжні спостереження в багатьох працях, однак ця, на перший погляд, проста тема заслуговує спеціального опрацювання. Складність висвітлення окресленої теми пов'язана з низкою чинників.

Мову художніх творів Тараса Шевченка живила народнорозмовна стихія, говірки Звенигородщини й прилеглих територій та мова українського фольклору. Леонід Булаховський слушно зауважив, що “Шевченко за місцем свого народження, дитинства і порівняно тривалого перебування мовну базу мав у говірках Південної Київщини” [2, 25]. З іншого боку, Іван Огієнко писав: “Шевченко мав багато даних, щоб глибоко пізнати свою рідну мову, бо першу молодість провів на селі. Як знаємо, він любив слухати оповідання старих, а на Звенигородщині на той час було кому й багато про що оповідати, так що молодий Тарас не тільки закохувався в чари мелодійної київської мови, але й знайо-

мився з іще живою тут ідеологією Запоріжжя, козацтва та Гайдамаччини. Шевченко мав добрий голос і кохався в піснях, яких знав без ліку. То був взагалі час, коли інтелігенція кохалася в українських піснях, а Звенигородщина давала їх Тарасові з найчистішого джерела. При кожній спосібності Шевченко співав, а це приносило йому глибоке знання мови й пісенного ритму, що він пізніше переніс на свої вірші” [5, 140–141].

Мова художніх творів Тараса Шевченка відіграла особливу роль у формуванні української літературної мови, для якої вона стала “наріжним каменем” (І. Огієнко). Норми сучасної української літературної мови значною мірою ґрунтуються на мові “Кобзаря”, яка й “досі лишається в багатьох випадках мірилом законності вживання того або іншого українського слова” [2, 25], і відбивають її фонетичні, граматичні й лексичні особливості. За таких умов частина діалектних слів першої половини ХІХ ст. із шевченківського краю – Звенигородщи-

ни та прилеглих до неї земель – завдяки використанню їх у поетичних творах олітературилися, стали нормативними. Без спеціального дослідження діалектної лексики із зазначеного ареалу, у тому числі діахронічного, зараз важко визначити лексичні локалізми епохи Тараса Шевченка, які набули загальнонаціонального поширення, стали надбанням сучасної української літературної мови. Це дало підстави стверджувати, що “кількість лексичних діалектизмів у мові Шевченка дуже обмежена, особливо порівнюючи з іншими письменниками, його сучасниками: не більше 25–35” [4, 220]. Якщо не брати до уваги ті місцеві слова, що зазнали олітературення в художній творчості поета, то справді лексичних діалектизмів у мові Тараса Шевченка зовсім небагато й не тому, що “він свідомо уникає в своїй мові говіркових місцевих виразів (локалізмів), хоч на Звенигородщині їх не бракувало, Шевченко вишліфовував свою мову від таких виразів, що були б незрозумілі широким читацьким колам” [5, 220]. Тут доречною і більш переконливою є думка Л.А. Булаховського: “Зазначаючи, – і на це кожний, хто так говорить, має певне право, – що сучасна літературна українська мова є в своїй основі Шевченкова, тим самим констатують, що діалектна стихія, відбита в цій літературній мові, є південнокиївською (чи ширше – середньонадніпрянською). Звичайно, Шевченкову мову, як і мову кожного письменника, надто геніального, не слід уявляти собі як обмежену матеріалом його рідної говірки; таке уявлення і поготів абсолютно виключено для літературної мови в цілому, яка розвинулась за зразком його творів” [2, 25].

Зазначена особливість різко звузила коло лексичних діалектизмів із погляду сучасної літературної норми в мові творів Тараса Шевченка. Водночас Шевченкова художня мова фіксує низку діалектних слів, неосвоєних сучасною українською літературною мовою.

До безсумнівних діалектизмів у “Курсі історії української літературної мови” віднесено такі слова:

півупруга ‘невелика частина робочого дня’ (хоч більш точна семантична характеристика мала б бути ‘чверть робочого дня’):

“Іди швидше!”

“Зараз, зараз!

Гонту забавляйте,

З *півупруга*, а там нехай!”

(“Гайдамаки”);

царина ‘вхід у село’:

З нудьги із двору погуляти

Якось, задумавшись, пішла,

Та аж за *царину* зайшла

(“Петрусь”);

ненатля ‘зажерливість, ненажерливість’:

Ось послухай же, що то роблять

Заздрощі на світі

І *ненатля* голодна

(“Москалева криниця”);

файда ‘довгий батіг’:

... хоч говорять:

“Аби *файда* в руках була,

А хлопа, як того вола,

У плуг голодного запряжеш”

(“Меж скалами, неначе злодій”);

коч ‘рід фаєтона’:

Із *коча* пан мій вилізає

І посила за молодим

(“Марина”);

кабиця ‘літня піч (у землі)’ (краще ‘зроблена з каменю чи глини відкрита піч для приготування їжі):

Горить

Огонь тихенько на *кабиці*

(“Марія”);

перетика ‘перелісок’:

У *перетику* ходила

По опеньки

(“У перетику ходила”);

кете ‘дайте’:

А тим часом

Кете лиш кресало

Та тютюну, щоб, знаєте,

Дома не журились

(“Катерина”).

Світлана Січкара, досліджуючи діалектну лексику в Шевченковій художній мові з погляду сучасної мовної норми, виділяє три групи слів:

1. Слова, які в одинадцятитомному Словнику української мови ремаркуються як діалектні, а для поета є народнорозмовними. Із вищезазначених діалектизмів до цієї групи віднесено *ненатля*, *перетика*, *файда*. Крім них, дослідниця аналізує ще *бурт(а)* ‘велика купа’, *віспривий* вульг. ‘погань’, *галайда* ‘безпритульний, бурлака’, *дулевина* ‘міцно загартована сталь’, *затога* ‘через те’, *звізда* ‘зірка’, *зуспітись* ‘з’явитись несподівано’, *кандійка* ‘миска з увігнутими вінцями’, *кошуля* ‘сорочка’, *куга* ‘рід осоки з довгими і круглими стеблинами’, *мажа* ‘чумацький віз’, *недвиги* ‘нерухома’, *оболонка* ‘шибка’, *півчварта* ‘три з половиною’, *фуга* ‘хуртовина’, *хиря* 1) ‘болячка, хвороба’; 2) ‘біда, лихо’, *цизорик* ‘складаний ніж’, *циндра* ‘вертихвістка’.

2. Слова, які зафіксовані діалектними словниками, а за даними інших словників, у тому числі й нормативних, такими не значаться. Крім слів *кабиця* й *царина*, до цієї групи віднесено ще *байбарак* ‘жіночий верхній одяг з овчини, критої тканиною’, *богила* ‘бур’ян’, *габа* ‘кайма’, *гайстер* ‘лелека’, *згага* ‘відчуття печіння в стравоході’, *сага* ‘річкова затока’.

3. Третю групу становлять слова, які фахівці трактують як діалектні, однак, за даними словників, вони належать до загальноновживаної лексики і в лексикографічних джерелах не ремаркуються або ж мають інші позначки. З аналізованих нами вище діалектизмів сюди потрапило лише *кете*. До цієї групи віднесено слова *бігма* присудк. сл. у зн. ‘немає’, *буцім* ‘неначе’, *бурнус* ‘плащ у вигляді накидки’, *гич* у приказці ‘і гич не до речі’, *зіновать* ‘рокитник’, *кебета* ‘уміння, здібність’, *моторити* ‘робити’, *недосвіт* ‘приморозок’ [7].

Характерно, що ізоглоси низки наведених слів мають продовження в го-

вірках південно-західного наріччя. Це пов’язано з тим, що звенигородські говірки середньонаддніпряньського наріччя на заході сусідують із говірками південно-західного наріччя. Родинне село Тараса Шевченка Кирилівка “знаходиться в південній Київщині, географічному осередкові української землі: звідси до західних говірок яких 40–60 кілометрів” [5, 141]. На заході Звенигородщини широкою смугою від Білої Церкви вздовж Гірського Тікича, східного берега Синюхи аж до Первомайська тягнеться діалектне суміжжя південно-східного й південно-західного наріччя [1, карти № 377, 382, 383, 384, 386; 3, 20].

З діалектних лексичних паралелей у говірках південно-західного наріччя вкажемо на такі: *звізда* поширено практично у всіх південно-західних говірках, пор. гуц. *звізда* ‘зірка’ (ГГ, 81; Негрич, 79), буков. *звізда* ‘зоря, зірка’ (СБГ, 155), бойк. *звізда* ‘зірка’ (Онишкевич І, 300), наддн. *звізданий* ‘зоряний’ (Шило, 126). Діалектизм *кошуля* теж має широкий ареал, пор. гуц. *кошуля* ‘сорочка’, бойк. *кошуля*, *кошулька* ‘сорочка’, лемк. *кошуля* ‘чоловіча сорочка’, (Пиртей, 148), буков. *кошулі* ‘сорочка’ (СБГ, 290).

Слово *півчварта* відома у таких говірках, як гуцульські (*півчверта* ‘три з половиною’ – ГГ, 149), буковинські (*півчверта* ‘три з половиною’ – СБГ, 415), бойківські (*півчетвирта*, *півчверта*, *півчварта* ‘три з половиною’ – Онишкевич ІІ, 65), наддністрянські (*півчварта* ‘три з половиною’ – Шило, 202). Поширеною в говірках південно-західного наріччя є лексема *цизорик*, пор. *цизорик*, *цізорик* ‘складний ніжик’ у буковинських говірках (СБГ, 623), *цизорик*, *цізорик* із таким же значенням у гуцульських говірках (ГГ, 206), *цизорик*, *цізорик* ‘складаний ніж’ – у наддністрянських (Шило, 269–270), *цизорик*, *цізорик* – у лемківських (Пиртей, 333–334).

Діалектні словники фіксують у говірках південно-західного наріччя слово *царина*, щоправда, із дещо відмінним значенням, наприклад, *царина* 1) ‘сіно-

жать; пасовище’, ‘город; більший кусок поля’ (ГГ, 205), у гуцульських говірках ‘велика ділянка поля’ (Негрич, 180); *царина* 1) ‘лан, орне поле’, 2) ‘поле, на якому була конюшина’, 3) ‘зелені посіви колоскових, озимина’, 4) ‘давно не оране поле, пасовисько’ в буковинських говірках; *царина* ‘засіяне поле’ в бойківських говірках; *царина* ‘цілина’ в наддністрянських говірках (Шило, 269). Слово *байбарак*, яке вжив поет, у гуцульських говірках має значення 1) ‘верхній короткий чоловічий, рідше жіночий, одяг’, 2) ‘чоловічий кожух’ (ГГ, 20), хоч на початок ХХ ст. мало лише значення ‘короткий вишитий верхній одяг без клінів, з темно-червоного сукна’ (Janów, 5), а в наддністрянських *байбарак* – ‘жіночий жилет’ (Шило, 44).

У художній мові Тараса Шевченка є ще низка діалектних слів, крім проаналізованих. До них належать назви осіб за різними ознаками, наприклад: *придани* ‘весільні гості з боку нареченої, які прямують із нею в дім нареченого’:

Отак ордою йшли *придани*
Співали п’яні
(“Мар’яна Черниця”);

Придане
Постіль пішли слати
У комору, а молода
Вийшла мовчки з хати
(“Якби тобі довелося”);

поїжджани ‘учасники весільного поїзда’:

А з-за гори *поїжджане*
На шлях виїжджають,
Аж тут тройки
(“Якби тобі довелося”);

доїжджачі ‘панські слуги, на об’язку яких було вигодувати мисливських собак і водити їх на полювання’:

Псарі з псарятами царять,
А ми, дотепні *доїжджачі*
Хортів годуємо та плачем
(“Якось-то йдучи уночі”);

карбівничий ‘лісник’:
Вийшов з хати *карбівничий*,

Щоб ліс оглядіти
(“Катерина”);

бахур ‘розпусник, полубовник’:
Старої пані *бахур* сивий
Окрав той крам. Розлив те пиво,
Пустив покриткою

(“Варнак”).

Останнє слово функціонує і в говірках південно-західного наріччя, відзначаючись певними семантичними особливостями. *Бахур* у буковинських говірках має значення ‘пустун, бешкетник’ (СБГ, 27); у гуцульських – 1) ‘дитина, частіше хлопець’; 2) ‘пустун, бешкетник’ (ГГ, 22), ‘хлопчаина, підліток’ (Негрич, 23); у бойківських – *зневажл.* ‘дитина’ (Онишкевич, I, 46); у лемківських – *бахор* 1) ‘байстрия, позашлюбна дитина’; 2) ‘вередлива дитина’ (Пиртей, 25); пор. також наддністрянське *бах* – ‘найменша дитина в родині’ (Шило, 49).

До діалектних імен у Шевченковій художній мові, які не стали загально-вживаними, належать також деякі слова, що позначають здебільшого побутові реалії. Серед них такі слова, як

поставець ‘посудина для пиття’:
Ревуть, мов скажені,
Ревуть ляхи, а *поставець*
По столу гуляє
(“Гайдамаки”);

кунитик ‘малюнок, картинка’:
І книжечок з *кунитиками*
В Ромні накупила [княгиня].
Забавляла, розмовляла,
І Богу молилась,
І азбуку по *кунитиках*
Заходила вчити
(“Княжна”);

кав’яр ‘солоня риба ікра’:
Везе Марко...
Вина з Цареграду
Відер з трое у барилі,
І *кав’яру* з Дону
(“Наймичка”);

коворот ‘ворота, якими перекривали вихідні вулиці села для охорони посівів від свійських тварин’:
Взяла торбу, пішла селом,
На вигоні сіла

І в село вже не верталась
 День і ніч сиділа
 Коло *коворот*
 (“Сова”);
кичка ‘повстяна прокладка під
 хомутом; підхомутник’:
 Лимар *кичку* зашиває,
 Мене горне, обнімає,
 Молоденьку
 (“У перетику ходила”);
покотьоло ‘дерев’яний кружок,
 круг’:
 Мов покотьоло *червоніє*,
 Крізь хмару сонце зайнялось
 (“Катерина”);
кінва ‘великий дерев’яний кухоль’:
 Раби вечерю принесли
 І *кінву* доброго сикеру
 (“Царі”);
хрещик ‘різновид гри’:
 Ой сяду я під хатою,
 На улицю гляну,
 Як то тії дівчаточка
 Без своєї Ганни,
 Без моєї Ганни
 І *хрещика* грають
 (“Ой сяду я під хатою”);
крин сельний ‘польова лілея’:
 Бо була собі на лихо,
 Найкраща меж ними,
 Меж дівчатами; мов *крин* той
Сельний при долині –
 Меж цвітами
 (“Царі”);
ралець ‘подарунок при привітанні,
 візиті тощо’; *ходити на ралець* ‘іти з
 поздоровленням і подарунком’:
 Вона боїться, щоб Чернець
 Не засвітив Галату знову,
 Або гетьман Іван Підкова
 Не кликнув в море на *ралець*
 (“Гамалія”);
 А поки те, та се, та оте...
 Ходімо просто – навпростець
 До Ескулапа на *ралець* –
 Чи не одурить він Харона
 І Парку-пряху?..
 (“Чи не покинуть нам, небого”);
жолобок ‘польова криничка – ви-
 довбаний дубовий пень, знизу закритий

дірчастим денцем, вставлявся в польове
 джерело, вода з якого збиралася в пні, а
 намул осідав під дном’:

... і ти, білолиций [місяць],
 по синьому небу вийдеш погулять,
 Вийдеш подивиться в *жолобок*
 криницю
 І в море безкрає і будеш сіяць
 (“Гайдамаки”);
притика ‘дерев’яний кілок або
 залізний прут, яким прикріпляли ярмо
 до дишла’:

Ой копали йому [чумакові] в степу
 при дорозі

Та *притиками* яму
 (“У неділеньку та ранесенько”).

Отже, з погляду сучасного літера-
 турномовного стандарту в мові Тараса
 Шевченка знаходимо нечисленну групу
 діалектних слів, які лише в окремих ви-
 падках можна кваліфікувати лексични-
 ми діалектизмами як стилістичну кате-
 горію. Діалектне слово в художньому
 тексті може вживатися цілеспрямовано
 як елемент текстотворення, покликаний
 виконувати певну стилістичну функцію,
 порушуючи мовну норму. Так, прагнен-
 ня поета максимально стилізувати ав-
 торську мову під народнорозмовну роз-
 повідь спонукало його вжити розмовне
 діалектне слово *кете* замість *дайте*. За-
 значимо, що більшість аналізованих ді-
 алектних лексичних одиниць поет по-
 черпнув з говіркового мовлення стихій-
 но. Як природний будівельний матеріал
 для текстотворення, зазначені слова з
 різних причин не стали загальножива-
 ними, функціонування їх обмежено
 ареалами лише певних говорів.

Натомість значна частина лекси-
 кону художньої мови, теж діалектного у
 своїй основі, стала надбанням літера-
 турної мови. Віталій Русанівський за-
 уважив, що, “оскільки українська лі-
 тературна мова в цей час [середина
 ХІХ ст.] тільки-но творилася, у мові то-
 го чи іншого письменника важко виді-
 ляти загальнолітературні й діалектні
 елементи” [6, 3]. Тарас Шевченко звер-
 нувся “як до засобу висловлення своїх

думок, створення образів і сюжетів, передачі почуттів і т. ін. до словесних виразів, які широко обертались у народі, були для нього питомими, приступними, «своїми». Полтавсько-київські говірки (разом з дуже близькими до них слобожанськими) були в їх час саме тим мовним матеріалом, який звучав на широкій простороні, та до того, на простороні, де активність українського народу була найбільш інтенсивна і де згуртованість його як суспільної культурно-побутової спільності... виявилась з найбільшою виразністю” [2, 28]. Таким чином, найбільша лексична, як і граматична й фонетична, уніфікованість середньонаддніпрянських говірок, з одного боку, і вага й сила художнього слова Тараса Шевченка, його магія й вплив на почуття й думки кожного читача “Кобзаря”, з другого, стали передумовою формування лексикону української національної літературної мови передовсім із діалектною у своїй основі лексикою Середньої Наддніпрянщини, невід’ємною частиною якої є діалектна лексика рідної для поета Звенигородщини. Становлення значного пласта лексикою сучасної української літературної мови здійснювалося шляхом освоєння багатьох діалектних слів із зазначеного ареалу Шевченковою художньою мовою, їхньою дедіалектизацією та набуттям ознак літературномовного стандарту.

Умовні скорочення:

ГГ – Гуцульські говірки : Короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.

Негрич – Негрич М. Скарби гуцульського говору : Березови / Микола Негрич. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2008. – 224 с.

Онишкевич – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок. Ч. 1, 2 / М. Й. Онишкевич. – К. : Наукова думка, 1984.

Пиртей – Пиртей П. Короткий словник лемківських говірок / Петро Пиртей. – Івано-Франківськ : Сіверсія МВ, 2004. – 362 с.

СБГ – Словник буковинських говірок / за заг. ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.

Шило – Шило Г. Наддніпрянський регіональний словник / Гаврило Шило. – Львів ; Нью-Йорк, 2008. – 288 с.

Janów – Janów J. Słownik huculski / opracował i przygotował do druku Jan Janów. – Kraków : Wyd-wo Naukowe DWN, 2001. – 302 s.

1. *Атлас української мови* : у 3 т. Т. I : Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. – К. : Наук. думка, 1984.
2. *Булаховський Л. А.* Походження сучасної української літературної мови / Л. А. Булаховський // *Вибрані праці* : у 5 т. Т. 2 : Українська мова / Л. А. Булаховський. – К. : Наук. думка, 1977.
3. *Кисілевський К.* Ізоглоси Звенигородщини й Шевченкова мова / Кость Кисілевський // *Наукові записки [Український Вільний Університет]*. – Мюнхен, 1961. – Ч. 4–5.
4. *Курс історії української літературної мови.* Т. 1. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958.
5. *Огієнко І. І.* Історія української літературної мови / Іван Огієнко. – К. : Либідь, 1995.
6. *Русанівський В. І.* І з Уманщини, і з усієї України / В. І. Русанівський // *Мовознавство.* – 1999. – № 2–3.
7. *Січкач С. А.* Ідіолект Тараса Шевченка і сучасні мовні норми : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / С. А. Січкач. – К., 2003. – 19 с.